

Ο ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

του αναπληρωτή καθηγητή Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής του Τμήματος Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ Πάνου Τσολάκη*

Στα δυτικά της Κάτω Αγοράς της Καστοριάς, ανάμεσα σε σύγχρονες πολυκατοικίες, διατηρούνται ορισμένα από τα σπίτια του προσφυγικού συνοικισμού της πόλης. Οι νεότερες γενιές ελάχιστα πράγματα γνωρίζουν για τον ξεριζωμό του ελληνισμού της Μικρασίας το 1922 και τον ερχομό 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων σε μια Ελλάδα που έκλεινε μία δεκαετία γεμάτη από ιστορικά γεγονότα και πολεμικές επιχειρήσεις. Σε ολόκληρη τη Μ. Ασία και την Ανατολική Θράκη υπήρχαν από την αρχαιότητα ελληνικοί πληθυσμοί, που αποτελούσαν συμπαγείς ενότητες με εκατοντάδες πόλεις και χωριά, όπου μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, διατηρούσαν τα ήθη και έθιμα και, ακόμη, διέθεταν άρτια οργανωμένα σχολεία όλων των βαθμίδων.

Όλοι αυτοί οι Έλληνες, μετά την αποτυχημένη εκστρατεία του ελληνικού στρατού προς την Άγκυρα, αναγκάστηκαν να μετακινηθούν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα για να ακολουθήσει η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας με τη συνθήκη της Λωζάνης. Τα 90 περίπου χρόνια που μεσολάβησαν από τότε, η βιολογική απουσία των τραγικών ξεριζωμένων, το μέγιστο των μετέπειτα γενιών σε άλλο περιβάλλον συνετέλεσαν στην άμβλυση των συναισθημάτων. Είναι αδύνατον να φανταστεί κανείς σήμερα τις διώξεις, τις ταλαιπωρίες και τους εξευτελισμούς που υπέστησαν αυτοί οι Έλληνες. Είναι εύκολο όμως να αντιληφθούμε ότι ο ξεριζωμός από την πατρίδα είναι ο πιο βίαιος και σκληρός αποχωρισμός του ανθρώπου. Δεν υπάρχει πιο οδυνηρό συναίσθημα από το να συνειδητοποιείς πως το σπίτι που γεννήθηκες κι έζησες, που είναι ταυτισμένο με το είναι σου κι έχει ζυμωθεί με προσωπικά βιώματα και εικόνας, δεν πρόκειται να το ξανασυναντήσεις.

Οι περισσότεροι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Καστοριά προέρχονταν από την Απολλωνιάδα της Βιθυνίας, μία λιμναία επίσης πολιτεία η οποία έμοιαζε με την Καστοριά. Με τον τρόπο αυτό οι πρόσφυγες συνέχισαν το γνωστό σε αυτούς επάγγελμα του ψαρά. Ήρθαν επίσης κι από διάφορα άλλα μέρη της Μ. Ασίας, της Ανατολικής Θράκης και του Πόντου. Η Απολλωνιάδα, καστροπολιτεία ιδυλλιακή κτισμένη πάνω σε βραχώδη νησίδα, βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα δυτικά της Προύσας. Η νησίδα, η οποία έχει σχήμα κυκλικό και περίμετρο 5 χλμ., απέχει ελάχιστα από την ξηρά, με την οποία συνδέεται με έναν αμμώδη λαιμό που σκεπάζεται το χειμώνα από τα νερά, οπότε επικοινωνεί με γέφυρα. Η κωμόπολη το 1922 είχε 3.600 Έλληνες και αποτελούσε έδρα επισκοπής της μητρόπολης Νικομήδειας. Διέθετε πέντε εκκλησίες και τρία σχολεία, στα οποία φοιτούσαν 500 μαθητές.

■ Πρόσφυγες

Στα τέλη Αυγούστου του 1922, μετά την υποχώρηση του ελληνικού στρατού, οι Έλληνες της Βιθυνίας που αριθμούσαν 50.000 άτομα, πήραν εντολή να μετακινηθούν μέσα σε τρεις μέρες προς την Ανατολική Θράκη. Η εικόνα που παρουσίαζε η καταπράσινη πεδιάδα της Προύσας ήταν αλγεινή για κάθε ελληνική ψυχή. Ατέλειωτες ουρές από γυναίκοπαίδια, άλλοι πεζή και άλλοι με κάρρα, μαζί με τα υποχωρούντα ελληνικά στρατεύματα οδηγούνταν προς τα λιμάνια των Μουδανιών και της Κίου για να επιβιβαστούν στα πλοία. Το ξεριζωμα ήταν τόσο απρόσμενο και βίαιο, ώστε οι πρόσφυγες να εγκαταλείπουν όλα τα υπάρχοντά τους, τις σοδειές τους, οικογενειακά και εκκλησιαστικά κειμήλια και κοινοτικά αρχεία.

Οι Απολλωνιαδίτες πήγαν στη θέση Μπουγάκι της Προποντίδας, όπου επιβίβαστηκαν βιαστικά σε πλοία και οδηγήθηκαν προς τα απέναντι λιμάνια της Ραιδεστού, της Σπλυθβρίας και της Καλλιπόλης. Στα λιμάνια αυτά παρέμειναν σε πρόχειρα καταλύματα και χάνια για ένα περίπου μήνα, χωρίς να γνωρίζουν τίποτα για την τύχη τους. Μετά τη συνθήκη των Μουδανιών (2.10.1922) όλοι οι Έλληνες έπρεπε να αποχωρήσουν από την Ανατολική Θράκη προς την Ελλάδα δυτικά του Έβρου. Η δεύτερη επιβίβαση στα πλοία ήταν τώρα πιο δύσκολη, καθώς αυτά δεν επαρκούσαν για να μεταφέρουν τόσο μεγάλο αριθμό ατόμων. Από την ενδοχώρα ο ελληνικός πληθυσμός μετακινήθηκε με κάθε προσφερόμενο μέσο, ακόμη και με τα πόδια, προς τα περάσματα του ποταμού Έβρου.

■ Ελλάδα

Οι πρόσφυγες έφθασαν στην Ελλάδα σε τραγική κατάσταση. Η πρώτη επαφή με τη μητέρα-πατρίδα ήταν ο μαζικός στρατωνισμός τους κάτω από άθλιες συνθήκες σε κάθε είδους πρόχειρα καταλύματα. Κατά τις μετακινήσεις τους στη χώρα οι Απολλωνιαδίτες διασκορπίστηκαν σε διάφορες πόλεις κι άλλοι εγκαταστάθηκαν στην Καστοριά, στην Αλεξανδρούπολη, στο Σιδηρόκαστρο και αλλού. Το 1920 ο νομός Καστοριάς είχε πληθυσμό 54.186 κατοίκους, από τους οποίους 13.676 (ποσοστό 25%) ήταν μουσουλμάνοι. Στην Καστοριά κατοικούσαν 6.280 κάτοικοι, από τους οποίους οι μουσουλμάνοι ήταν περίπου 1.750 (ποσοστό 28%). Μετά την αποχώρηση των Τούρκων, ο πληθυσμός της πόλης έφθασε το 1928 τους 8.370 κατοίκους, από τους οποίους 1.546 (ποσοστό 15%) ήταν πρόσφυγες.

Οι πρόσφυγες της Καστοριάς εγκαταστάθηκαν σε ανταλλάξιμα σπίτια των περιοχών Ταμπαχανέ και Κουλέ τζαμί, ενώ σε όσους ασχολούνταν με το εμπόριο δόθηκαν επίσης ανταλλάξιμα καταστήματα στην περιοχή της Κάτω Αγοράς. Τριάντα έξι οικογένειες αποκαταστάθηκαν στεγαστικά στον προσφυγικό συνοικισμό, ο οποίος μετά τον πόλεμο πήρε την ονομασία Συνοικισμός Καλλιθέας, λόγω της άνετης και απρόσκοπτης θέας της περιοχής. Η χωρική οργάνωση του προσφυγικού συνοικισμού, ανεπτυγμένη ενδογενώς, διαμόρφωσε δυναμικά ένα δομημένο περιβάλλον, το οποίο παρέμεινε αναλλοίωτο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Η μετέπειτα αντικατάσταση των περισσότερων κατοικιών του συνοικισμού από σύγχρονες πολυκατοικίες δια-

φοροποίησε τη μορφή του, ωστόσο διατηρούνται μέχρι σήμερα μερικά προσφυγικά σπίτια, τα οποία μας επιτρέπουν –ίσως για λίγο χρόνο ακόμη– να τα μελετήσουμε.

■ Προσφυγικός συνοικισμός Καστοριάς

Ο προσφυγικός συνοικισμός κτίστηκε σε δύο φάσεις, από το φθινόπωρο του 1930 μέχρι το καλοκαίρι του 1932. Η χωροθέτησή του στο λόφο του Βαρροσιού επιλέχθηκε καθώς η περιοχή αποτελούσε τη μοναδική γειτονική στην πόλη προσφερόμενη έκταση. Το Βαρρόσι αποτελούσε μία μικρή συνοικία, όπου κατοικούσαν 35 οικογένειες Τουρκόγυφτων που αποχώρησαν με την ανταλλαγή. Η διαδικασία απαλλοτρίωσης της έκτασης ήταν σχετικά εύκολη, αφού ένα τμήμα της ανήκε στο δημόσιο και ήταν χέρσο, ενώ το υπόλοιπο αποτελούσε τουρκικό νεκροταφείο. Αυτό που χαρακτηρίζει το χώρο του συνοικισμού είναι οι έντονες κλίσεις του εδάφους του, που έδωσαν τη δυνατότητα για αμφιθεατρική διάταξη και καλό προσανατολισμό των σπιτιών.

Ο προσφυγικός συνοικισμός αποτελούνταν α. από 16 τετράγωνα μονοκατοικίες, οι οποίες κτίστηκαν σε πρώτη φάση σε δύο παράλληλες σειρές στο χαμηλότερο τμήμα του, και β. από 10 συμμετρικές διπλοκατοικίες, που κτίστηκαν σε συνεχόμενες σειρές σε δεύτερη φάση. Η συνολική έκταση του συνοικισμού ήταν 10 στρέμματα. Οι δύο πρώτες σειρές των σπιτιών κτίστηκαν έξω από το χώρο του νεκροταφείου και παράλληλα με το νότιο τοίχο του, ενώ οι 6 από τις επόμενες διπλοκατοικίες κατέλαβαν την έκταση του νεκροταφείου.

Κάθε σπίτι είχε πρόσοψη προς τους παράλληλους δρόμους, που ακολουθούσαν κατά βάση τις υψομετρικές καμπύλες του εδάφους, ενώ τα μεταξύ τους κενά συμπληρώνονταν από σκάλες, αυλές ή μονοπάτια, γεγονός που συμβάδιζε με την εικόνα των παραδοσιακών γειτονιών. Ένας μεσαίος κάθετος στις υψομετρικές καμπύλες δρόμος, η σημερινή οδός Απολλωνιάδας, χωρίζει το συνοικισμό σε δύο μέρη. Σύμφωνα με τις έρευνές μας τον προσφυγικό συνοικισμό σχεδίασε ο πολιτικός μηχανικός Στέφανος Βαμβακάς, ο οποίος καταγόταν από την Κοζάνη και είχε σπουδάσει στο ΕΜΠ. Την κατασκευή των σπιτιών, πιθανόν είχαν αναλάβει από κοινού οι Καστοριανοί καλφάδες-εργολάβοι Κ. Βαφειάδης και Αθ. Παπασιτυλάδης.

Τα σπίτια του συνοικισμού χαρακτηρίζονται από γεωμετρικότητα και λιτή μορφολογική εμφάνιση. Διαθέτουν τετράρριχτες στέγες με γαλλικά κεραμίδια και περιμετρικές αυλές με κήπο. Οι βασικοί χώροι τους βρίσκονται σε υπερυψωμένο ισόγειο, ενώ διαθέτουν και βοηθητικό ημιυπόγειο χαμηλού ύψους. Και οι δύο τύποι των σπιτιών έχουν από δύο δωμάτια, μικρό προθάλαμο εισόδου που λειτουργεί ως σάλα και κουζίνα. Ως τουαλέτα χρησιμοποιούσαν ένα πρόχειρο ξύλινο παράπηγμα στην αυλή πάνω σε σκαμμένο βόθρο. Τα σπίτια αυτά ανταποκρίνονταν στις ελάχιστες ανάγκες διαβίωσης των πολυμελών προσφυγικών οικογενειών. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούσε ο ενιαίος μορφολογικός χαρακτήρας του συνοικισμού. Τα σπίτια του θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε ως ενδιάμεσα της παραδοσιακής και της νεοκλασικής μας αρχιτεκτονικής και σύμφωνα με τις τάσεις που επικρατούσαν εκείνη την εποχή. Τα νεότερα μορφολογικά στοιχεία περιορίζονταν στα πλαίσια των παραθύρων και τις

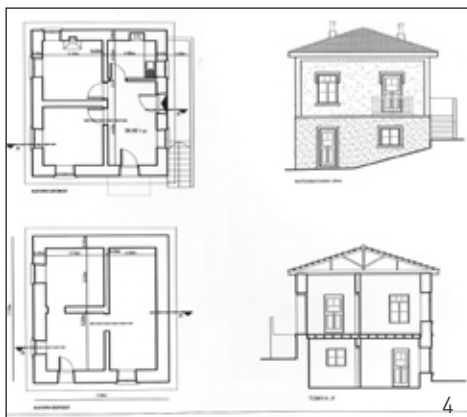
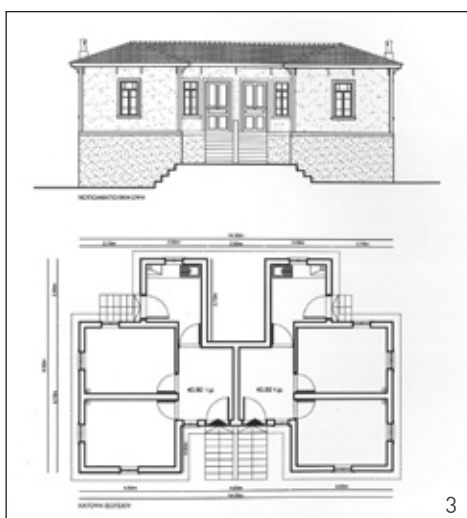
παραστάδες στις γωνίες, στα ξύλινα φουρούσια περιμετρικά της στέγης και σε κάποιες διακοσμητικές γιρλάντες. Ως προς την κατασκευή τους τα σπίτια της πρώτης φάσης είναι εξ' ολοκλήρου λιθόκτιστα, ενώ της δεύτερης έχουν λιθόκτιστες τοιχοποιίες στο ημιυπόγειο και από οπτόπλινθους στο ισόγειο. Εξωτερικά είναι επιχρισμένα με πεταχτό σοβά, με πιο έντονο ανάγλυφο στο τμήμα του ημιυπογείου. Το 1958 εγκρίθηκε το σχέδιο «Επέκταση Καλλιθέας», που προέβλεπε τη ρυμοτόμηση του συνοικισμού και της ευρύτερης περιοχής του λόφου. Τότε προβλέφθηκαν και χώροι για την ανέγερση της εκκλησίας και του Δημοτικού σχολείου, τα οποία κατασκευάστηκαν στη συνέχεια. Η παραχώρηση των σπιτιών του συνοικισμού έγινε με κλήρωση των δικαιούχων, οι οποίοι έπρεπε να τα αποπληρώσουν σταδιακά.

■ Προσφυγική κληρονομιά

Οι πρόσφυγες της πόλης, μαζί με τα ελάχιστα υπάρχοντα που μετέφεραν από τον τόπο τους, έφεραν και μία πλουσιότερη πολιτισμική και πνευματική κληρονομιά. Όσοι πρόσφυγες της Καστοριάς κατοίκησαν σε ανταλλάξιμα σπίτια αφομοιώθηκαν πιο σύντομα από τον κοινωνικό τους περίγυρο. Αυτοί που εγκαταστάθηκαν στον προσφυγικό συνοικισμό ένοιωσαν εντονότερα τη διαίρεση των δύο πληθυσμιακών ομάδων ντόπιων και προσφύγων. Οι πρόσφυγες επιχειρούσαν να αναδείξουν την εργατικότητα και την ανταγωνιστικότητά τους, στοιχεία που λειτουργούσαν διπλά ως μέσα επιβίωσης και προσαρμοστικότητας και ως μηχανισμοί άμυνας σε ένα περιβάλλον όπου τα σημάδια της αμφισβήτησης, της εκθρόνισης και της απόρριψης ήταν καθημερινά. Σήμερα, όσα από τα σπίτια των προσφυγικών συνοικισμών διατηρούνται, δεν αποτελούν απομεινάρια των πρόχειρων προσφυγουπόλεων, αλλά ζωντανά μνημεία που δίνουν διάσταση σε έννοιες, όπως η ιστορική ταυτότητα και οι ρίζες μας. Ιδιαίτερα όσοι συνοικισμοί διατηρούν μεγάλο αριθμό κατοικιών τους, όπως συμβαίνει στην Καβάλα, αποτελούν επίσης ενδιαφέροντα σημεία της πόλης. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, όπως στις προσφυγικές πολυκατοικίες της Λ. Αλεξάνδρας στην Αθήνα, πρόσφατα το Υπουργείο Πολιτισμού κήρυξε την περιοχή διατηρητέα, καθώς «...τα κτήρια της παρουσιάζουν ιδιαίτερη κοινωνική και ιστορική σημασία και είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την ένταξη και την αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων...».

Και από τα σωζόμενα σπίτια του προσφυγικού συνοικισμού της Καστοριάς, πρέπει επίσης να διατηρηθούν τουλάχιστον δύο, ένα από κάθε τύπο, για να θυμίζουν στις επόμενες γενιές τις χαμένες πατρίδες του ελληνισμού της Μικρασίας και την έλευση των προσφύγων στην πόλη. Στα σπίτια αυτά θα μπορούσαν να συγκεντρωθούν όλα τα ιστορικά ντοκουμέντα και τεκμήρια, που σώζονται διάσπαρτα σε διάφορους συλλόγους και φορείς, όπως φωτογραφίες, αφηγήσεις, αρχεία κ.λπ., ώστε να αποτελέσουν σύγχρονα μουσεία του προσφυγικού ελληνισμού της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της.

*Ο κ. Τσολάκης έχει πρόσφατα εκδόσει βιβλίο για τον Προσφυγικό Συνοικισμό της Καστοριάς ■

1. Τα σπίτια του προσφυγικού συνοικισμού της Καλλιθέας με φόντο το βουνό της «Μύτης του Μεγαλέξανδρου»
2, 5. Απόψεις συμμετρικής διπλοκατοικίας
3, 4, 7. Κατόψεις και τομές κατοικιών
6. Απόψεις τετράγωνης μονοκατοικίας
8. Σε πρώτο επίπεδο οι δύο σειρές των τετράγωνων μονοκατοικιών του συνοικισμού, που κτίστηκαν σε πρώτη φάση.